

Нечаєнко Тетяна Василівна
доцент кафедри тележурналістики та
майстерності актора
Київського національного університету
культури і мистецтв
ORCID: 0000-0002-8329-2517
nechaenko.t@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Мета статті – визначити ключові концепції дослідження мовленнєвої комунікації і виявити їх змістові ознаки для подальшого використання в культурологічних розробках в сфері комунікації. **Методологія.** В дослідженні використовувалися аксіологічний, інформаційно-семіотичний та комунікаційний методи. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що проаналізовані вихідні методологічні позиції вивчення міжкультурної комунікації, що включає мовні особливості цього процесу. **Висновки.** Сучасна лінгвістика має сформовану систему теоретичних уявлень й адекватний інструментарій дослідження. У лінгвістиці створені умови для нових міждисциплінарних досліджень мовленнєвої комунікації, а понятійний апарат цієї науки з успіхом може застосовуватися і в інших науках.

Ключові слова: культура, міжкультурна комунікація, комунікація, мовленнєва комунікація, мовленнєве спілкування.

Нечаєнко Тетяна Василівна, доцент кафедри тележурналістики і майстерства актора Київського національного університету культури і мистецтв

Теоретические основы исследования речевой коммуникации: культурологический аспект

Цель статьи – определить ключевые концепции исследования речевой коммуникации и выявить их существенные признаки для дальнейшего использования в культурологических разработках в сфере коммуникации. **Методология.** В исследовании использовались аксиологический, информационно-семіотический и коммуникационный методы. **Научная новизна** статьи состоит в том, что проанализированы исходные методологические позиции изучения межкультурной коммуникации, включающей языковые особенности данного процесса. **Выводы.** Современная лингвистика имеет сложившуюся систему теоретических представлений и адекватный инструментальный аппарат исследования. В лингвистике созданы условия для новых междисциплинарных исследований речевой коммуникации, а понятийный аппарат этой науки с успехом может применяться и в других науках.

Ключевые слова: культура, межкультурная коммуникация, коммуникация, речевая коммуникация, речевое общение.

Nechaienko Tetiana, Associate Professor of TV Journalism and Mastery of the Actor of Kyiv National University of Culture and Arts

Theoretical foundations of the study of verbal communication: the culturological aspect

The purpose of the article is to define the key concepts of the study of speech communication and to reveal their essential attributes for further use in culturological developments in the field of communication. **Methodology.** In this study, axiological, information-semіotic and communication methods were used. **The scientific novelty** of this article is that the initial methodological positions of the study of intercultural communication, including the linguistic features of this process, are analyzed. **Conclusions.** Modern linguistics has an established system of theoretical concepts and an adequate research toolkit. In linguistics there are created conditions for new interdisciplinary studies of verbal communication, and the conceptual apparatus of this science can be successfully applied in other sciences.

Keywords: culture, intercultural communication, communication, speech communication, verbal communication.

Постановка проблеми. Бурхливе оновлення різних форм міжкультурних контактів у сучасних умовах розвитку суспільства випереджає удосконалення навичок комунікації між представниками різних культур та історично встановлених культурних моделей. Це актуалізує потребу більш уважного й ґрунтовного розгляду процесів, що відбуваються в контексті взаємодії й взаємовпливу культур – міжкультурної комунікації, яка виступає важливим чинником регуляції як внутрішнього життя різних країн, так і взаємовідносин між ними.

Багатосторонній характер міжкультурної комунікації визначає комплексність проблем вивчення міжкультурного спілкування з точки зору культурології, лінгвістики, соціології, філософії,

етнології, прагматики, теорії мовленнєвої комунікації. У великій різноманітності підходів, напрямів, концепцій і теорій простежується загальна для них мета – зрозуміти процеси, за допомогою яких людина висловлює свою думку й здійснює комунікацію. Однак слід зазначити, що результати досліджень в одній сфері слабо враховуються в дослідженнях інших наук. Тим часом, культурологічне розуміння ролі соціалізації та інкультурації, соціального контексту в міжкультурному діалозі, соціокультурного компонента фразеологізмів, прислів'їв, приказок, пояснення конотативного значення слова й визначення символів культури в міжкультурній комунікації і т.д. вимагає чіткого розуміння змісту самої комунікації, в тому числі і мовленнєвої, від якої значною мірою залежить оптимізація спільної людської діяльності. Методологія подібних досліджень повинна враховувати результати наукових пошуків, отримані, зокрема, в сфері філософії мови, комунікативної лінгвістики, лінгвістичної прагматики, соціолінгвістики, лінгвокультурології тощо. Таким чином, актуальність статті полягає в ознайомленні з теоретичними засадами дослідження мовленнєвої комунікації, які можуть стати науковим підґрунтям для подальшого аналізу і розробки аспектів вивчення міжкультурної комунікації як форми соціальної комунікації.

Огляд досліджень і публікацій за темою. Дослідження мовленнєвої комунікації має багату і загально визнану традицію, разом з тим будь-яка спроба осмислити комунікацію важлива й виправдана, оскільки спілкування – це стрижень, основа існування людини. Серед лінгвістів, чий загально мовні концепції органічно пов'язані з певними уявленнями про мовленнєве спілкування, найбільш відомі Ш. Баллі, М. М. Бахтін, В. Гумбольдт, Л. Єльмслев, Празький лінгвістичний гурток, Ф. де Соссюр, Л. В. Щерба і Л. П. Якубінський [1; 2; 6; 8; 12; 14; 16].

Мета статті – визначити ключові концепції дослідження мовленнєвої комунікації і виявити їх змістові ознаки для подальшого використання в культурологічних розробках в сфері комунікації.

Виклад проблеми. Для пояснення реальних процесів в комунікації були розроблені різні моделі і теорії, що являють собою результат узагальнення тривалих пошуків у цьому напрямі. Найбільш значними з них є інформаційно-кодова модель комунікації, біхевіористська модель Л. Блумфілда, структуралістські концепції мовленнєвого спілкування Н. Хомського, теорія мовленнєвих актів та ін.

Зокрема, інформаційно-кодова модель комунікації виникла спочатку в теорії зв'язку і є кібернетичною точкою зору на мовну комунікацію як одне лише передання інформації за допомогою кодування й декодування повідомлень. Об'єктом дослідження К. Шеннона [18] – одного з основоположників цього підходу, були найбільш загальні закономірності передання інформації, а сама теорія вибудовувалася як математична теорія без урахування суб'єктивних чинників, привнесених людьми в процес спілкування. Тому положення математичної теорії передання інформації набули статусу методологічних побудов. До досягнень математичної теорії зв'язку потрібно віднести розвиток уявлення про міру інформації в повідомленні на основі її невизначеності (непередбачуваності). Це уявлення було введено в свій час Р. Хартлі, але стало широко відомим лише після його математичного обґрунтування К. Шенноном.

Згідно з інформаційно-ковою моделлю комунікації, структуру акту спілкування відображає схема: джерело повідомлень – передавач – канал – приймач – одержувач повідомлень. Перша спроба лінгвістичної експлікації цієї схеми передання повідомлень була зроблена Р. Якобсоном [15]. Її зміст полягав в тому, що елементи структурної схеми передання повідомлень інтерпретувалися як чинники, що зумовлюють мовну форму мовленнєвого повідомлення. Назвавши шість таких чинників (адресант, повідомлення, адресат, контекст, контакт, код), кожному з них він приписує окрему функцію, яку той виконує в процесі спілкування. У численних інтерпретаціях цієї моделі ці функції розуміються як завдання, що вирішуються мовними і немовними засобами в процесі мовленнєвого спілкування. Постулювання такого причинно-наслідкового зв'язку і є засобом стилістичної інтерпретації.

Біхевіористська модель Л. Блумфілда [3] є спробою відобразити мовлення в його реальному оточенні практичними подіями. Люди в процесі взаємодії можуть впливати один на одного за допомогою «практичних» (немовленнєвих) і мовленнєвих стимулів; реагують на ці стимули вони теж дво-яко: мовленнєвими і немовленнєвими діями. Відповідно до цього мовленнєві впливи і реакції комунікантів мають практичний аспект, який є сферою їх життєдіяльності.

В межах зміненої біхевіористської парадигми сформувалися два нові підходи – теорія оперантного умовного підкріплення Б. Скіннера [19] й диспозиційний підхід Ч. Морріса [17]. В теорії оперантного умовного підкріплення мовленнєва поведінка розглядається лише як окремий випадок функціонування психіки особистості в цілому. Відповідно до цієї теорії мовленнєве спілкування – це комбінація поведінь комунікантів, мовленнєвий досвід яких сформувався в умовах подібних підкріплень. Мовний розвиток при цьому представляє процес створення передумов мовленнєвого спілкування й перебуває під соціальним контролем: підкріплюються вербальні стимули й реакції

прийнятими в даному суспільстві способами. У свою чергу, Ч. Морріс в аналізі мовленнєвого спілкування виходить з достовірного й легко підтверджуваного уявлення, що в деяких випадках людина на знак реагує як на заміщуваний цим знаком предмет, тобто предмет і його знак викликають одні й ті самі реакції. Для пояснення випадків, коли предмет і його знак не викликають реакцій, вводиться поняття диспозиції – готовності до реакції, але й воно не може пояснити появи спільності комунікативних засобів і знань про світ, оскільки процес формування знаків – процес індивідуальний.

На противагу біхевіористському розумінню мовленнєвого спілкування сформувалася структуралістська концепція мовленнєвого спілкування Н. Хомського [13], що пропонує своє вирішення проблем, які не зміг вирішити біхевіоризм: формування спільності комунікативних засобів і знань; інтенціональність, цілеспрямованість мовленнєвого спілкування; механізм діалогічного спілкування. Виходячи з положення про те, що змістовні інтенції мовців отримують мовленнєве втілення, вчений для опису цього процесу вводить поняття глибинного та поверхневого рівня породження висловлювання. Перехід від глибинного рівня існування думки до поверхневого, де відбувається її втілення в граматичних структурах, – це і є шлях «виробництва» висловлювання. Перехід здійснюється відповідно до системи правил породження граматично правильних пропозицій, що у своїй сукупності становлять мовну компетенцію. Таким чином, Н. Хомський ввів в об'єкт дослідження принципово неспостережувані елементи мовленнєвої поведінки, що, певною мірою, підготувало прагматичний поворот у лінгвістиці. Однак Н. Хомський не зміг дати прийнятного пояснення вживання мови людиною, ігноруючи функціональну (цільову) сторону цього вживання.

Критичне осмислення спроби дати пояснення вживання мовленнєвих висловлювань без урахування їх функцій в організації спільної діяльності дало змогу представникам лінгвістичної прагматики сформувати новий підхід до аналізу мовленнєвих висловлювань і стало стимулом для розробки теорії мовленнєвих актів, в основу якої було покладено врахування прагматичного ефекту висловлювання і міру досягнення прагматичної мети мовця. На думку засновника цієї теорії Дж. Остіна [10], в мовленнєвому акті беруть участь мовець і адресат, які виступають як носії певних, узгоджених між собою соціальних ролей або функцій. До складу мовленнєвого акту входить обстановка мовлення і той фрагмент дійсності, якого стосується його зміст, а виконати мовленнєвий акт – значить чітко вимовити звуки, що належать загальнозрозумілому мовному коду; вибудувати висловлювання зі слів цієї мови за правилами її граматики; забезпечити висловлювання змістом і референцією, тобто співвіднести з дійсністю, здійснити вислів; надати вислову цілеспрямованість, що перетворює його на іллокутивний (прагматичний компонент змісту висловлення, що відображає комунікативну мету мовця) акт.

Крок уперед від позиції Н. Хомського в справі вивчення мовленнєвого спілкування зробив Дж. Серль [11], який сформував принципово нову об'єктну й предметну сфери дослідження мовленнєвого спілкування: в об'єктну сфері він увів комунікантів як реалізаторів своїх інтенцій, доступних аналізу, а в предметну – деталізоване уявлення про функції різних висловлювань в мовленнєвому спілкуванні.

Зберігаючи деяку наступність ідей Н. Хомського і Дж. Серля, в межах лінгвістичного підходу до аналізу комунікації була сформована концепція комунікативної ситуації Д. Вундерліха [20], яка розвиває ідею регулярності, не випадковості граматичного оформлення мовленнєвих дій. Розуміння залежності вироблення і сприйняття мовлення від немовленнєвої ситуації в межах цієї концепції означає повний розрив з уявленнями Н. Хомського про умови реалізації мовленнєвої компетенції мовця-слухача. У методичному плані ця концепція як пояснювальна модель, призначена для прагматиків-структурного аналізу функціонування метакомунікативних коштів, – ще один крок від об'єктивістського аналізу: Д. Вундерліх аналізує внутрішні зв'язки метакомунікативних засобів з модельними ситуаціями спілкування в уявному експерименті.

Подальші дослідження в напрямі теорії мовленнєвого акту стимулювали розробку інференційної моделі комунікації Г. П. Грайса [5]. Це, мабуть, перша в історії лінгвістики здійснена спроба аналізу мовленнєвого спілкування, реалізована у формі аналізу мовленнєвих творів на основі обмеженого, але досить чітко визначеного понятійного інструментарію. Ця модель як функціональну підставу використовує принцип виводимості знання: передбачається, що S, який говорить, вкладаючи зміст в висловлювання x, тричі демонструє свої інтенції. По-перше, він має намір проголошенням x викликати певну реакцію (r) в аудиторії А. По-друге, він хоче, щоб А впізнала його наміри, а також щоб це впізнання намірів з боку А стало підставою для реакції (r). Зміст висловлювань не обмежений репрезентативними повідомленнями про стан справ – вони можуть висловлювати, наприклад, емоції. Таким чином, інференційна модель комунікації включає й ті випадки, коли в повідомленні взагалі немає пропозиційного змісту, й воно не використовує жодного коду.

Паралельно з теорією мовленнєвого акту в лінгвістиці розробляється теорія мовленнєвої діяльності (О. М. Леонтьєв [9]), стимулом до появи якої стало розуміння спілкування як соціального феномена не лише за зовнішніми формами свого здійснення (бо воно здійснюється в суспільстві), а й за своєю природою – бо воно є необхідною умовою і складником будь-якої діяльності людини – як безпосередньо колективної, так і такої, що не має форми безпосередньої колективності (наприклад, театральної діяльності).

Діяльність може бути розглянута як складно організована мережа різних актів перетворення об'єктів, коли продукти однієї діяльності переходять в іншу й стають її компонентами. Навіть суб'єкти діяльності – люди, які здійснюють перетворення об'єктів відповідно до поставлених цілей, – можуть бути певною мірою представлені як результати діяльності навчання й виховання, яка забезпечує засвоєння суб'єктом необхідних зразків дій, знань і навичок застосування в діяльності певних засобів.

Діяльність виступає як усвідомлена, мотивована, тобто психічно регульована предметна й цілеспрямована соціально регламентована активність соціального суб'єкта, яка опосередковує всі його зв'язки з природним, техноекономічним і соціокультурним оточенням. У діяльності людина не лише пристосовується до середовища, а й видозмінює його: перетворює природне середовище на штучне, встановлює взаємозв'язки і взаємодіє з іншими людьми. Таким чином, в даний час загально визнаною є думка, що спілкування в найширшому сенсі виступає як соціальний процес встановлення і виявлення зв'язків і відносин між людьми на основі обміну продуктами й результатами діяльності, інформацією, тобто виступає як системно-інтеграційна діяльність.

Подальший розвиток теорії мовленнєвого акту призвів до розробки інтеракційної моделі комунікації (В. Є. Гольдін, В. В. Дементьєв [4; 7]), яка головним принципом висуває взаємодію в соціально-культурних умовах конкретної ситуації. Ця модель виходить з того, що комунікація зорганізується спільними координованими зусиллями обох учасників спілкування незалежно від того, про які конкретні речі вони говорять, і в межах якого конкретного жанру відбувається спілкування. Комунікація здійснюється не як трансляція інформації або маніфестації намірів, а як демонстрація смислів, не обов'язково призначених для розпізнання та інтерпретації реципієнтом. Будь-яка форма поведінки – дія й бездіяльність, мовлення й мовчання в певній ситуації може виявитися комунікативно значущою. При цьому необхідна умова комунікації – активність того, хто сприймає «іншого». Інтерпретація смислів стає в інтеракційній моделі критерієм успішності і призначенням комунікації.

Висновки. Таким чином, сучасна лінгвістика має сформовану систему теоретичних уявлень й адекватний інструментарій дослідження. Більше того, в лінгвістиці вже створені умови для нових міждисциплінарних досліджень мовленнєвої комунікації, особливо це стосується включеності комунікації в соціальні процеси і в онтогенез. Понятійний апарат цієї науки з успіхом може застосовуватися і в інших науках. Значущість лінгвістичних досліджень для культурології визначається, зокрема, тим фактом, що діалог і взаємодія культур в процесі міжкультурного контакту відбуваються за допомогою обміну культурною інформацією між партнерами по комунікації.

У вигляді системи символів і знаків мовного вираження міжкультурні комунікації закріплюють культурне й суспільне значення інформації й створюють особливий семіотичний простір, який виступає найважливішою умовою свідомої суспільної діяльності людей, їхньої взаємодії. Завдяки цьому відбувається фіксація, зберігання й передання загальнолюдських цінностей і принципів, які стають згодом умовою цілеспрямованої діяльності людей.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва : Иностранная литература, 1955. 416 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / сост. С. Г. Бочаров, примеч. С. С. Аверинцев и С. Г. Бочаров. Москва: Искусство, 1979. 423 с.
3. Блумфилд Л. Язык. Москва: Прогресс, 1968. 606 с.
4. Гольдин В. Е., Дубровская О. Н. Жанровая организация речи в аспекте социальных взаимодействий / Жанры речи. Саратов, 2002. Вып. 3. С. 5–18.
5. Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Межличностное общение : хрестоматия. Санкт – Петербург, 2001. С. 171–195.
6. Гумбольдт В. Фон. Язык и философия культуры. Москва: Прогресс, 1985. 452 с.
7. Дементьєв В. В. Фатические речевые жанры. *Вопросы языкознания*. 1999. № 1. С. 37–54.
8. Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка. Зарубежная лингвистика / общ. ред. В. А. Звегинцева и Н. С. Чемоданова. Т. 1. М.: 1999. С. 131–256.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.

10. Остин Дж. Л. Слово как действие. Новое в зарубежной лингвистике. Москва: 1986. Вып. XVII. С. 22–129.
11. Серль Дж. Что такое речевой акт?. Новое в зарубежной лингвистике. Москва: 1986. Вып. XVII. С. 151–169.
12. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / пер. с франц. А. А. Холодовича. Москва: Прогресс, 1977. 696 с.
13. Хомский Н. Язык и мышление / пер. с англ. Б. Ю. Городецкого. Москва: Московск. гос. универ., 1972. 123 с.
14. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1974. 427 с.
15. Якобсон Р. Язык и бессознательное / пер. с англ., фр. К. Голубович, Д. Елифанова, Д. Кротовой, К. Чухрукидзе, В. Шеворошкина ; составл., вст. слово К. Голубович, К. Чухрукидзе ; ред. пер. Ф. Успенский. М. : Гнозис, 1996. 248 с.
16. Якубинский Л. П. О диалогичности речи / Язык и его функционирование : избр. работы. М. : Наука, 1986. С. 17–58.
17. Morris Ch. Signs, Language and Behaviour. New York : Prentice – Hall Inc., 1946. 365 с.
18. Shannon C. E., Weaver W. The Mathematical Theory of Communication. Urbana : The University of Illinois Press, 1949. 125 p.
19. Skinner B. F. Verbal Behavior. New York : Appleton – Century – Crofts, Inc., 1957. 478 p.
20. Wunderlich D. Grundlagen der Linguistik. Hamburg : Rowohlt, 1974. 431 s.

References

1. Bally, Sh. (1955). General linguistics and questions of the French language. Moscow: Inostrannaya literatura, 416 p. [in Russian].
2. Bakhtin, M. M. (1979). Aesthetics of verbal creativity. Moscow: Iskusstvo, 423 p. [in Russian].
3. Bloomfield, L. (1968). Language. Moscow: Progress, 606 p. [in Russian].
4. Gol'din, V. Ye., Dubrovskaya, O. N. (2002). «The Genre Organization of Speech in the Aspect of Social Interactions». Genres of Speech. Saratov, Issue. 3, p. 5–18 [in Russian].
5. Grice, G. P. (2001). «Logic and Speech Communication». Interpersonal Communication. St. Petersburg, p. 171–195 [in Russian].
6. Humboldt, W. (1985). Background. Language and philosophy of culture. Moscow: Progress, 452 p. [in Russian].
7. Dementiev, V. V. (1999). «Fatic speech genres». Questions of linguistics, no. 1, p. 37–54 [in Russian].
8. Elmeslev, L. (1999). «Prolegomena to the theory of language». Foreign Linguistics. T. 1. Moscow, p. 131–256 [in Russian].
9. Leontiev, A. N. (1975). Activity. Consciousness. Personality. Moscow: Politizdat, 304 p. [in Russian].
10. Austin, J. L. (1986). «The word as an action». New in foreign linguistics. Moscow, Issue. XVII, p. 22–129 [in Russian].
11. Searle, J. (1986). «What is a speech act?». New in foreign linguistics. Moscow, Issue. XVII, p. 151–169 [in Russian].
12. Saussure, F. (1977). Works on Linguistics. Moscow: Progress, 696 p. [in Russian].
13. Chomsky, N. (1972). Language and Thinking. Moscow: Moskovskiy gosudarstvennyiy universitet, 123 p. [in Russian].
14. Scherba, L. V. (1974). Language system and speech activity. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie, 427 p. [in Russian].
15. Jacobson, R. (1996). Language and the unconscious. Moscow: Gnosis, 248 p. [in Russian].
16. Yakubinsky, L. P. (1986). «On the dialogicality of speech». Language and its functioning. Moscow: Nauka, p. 17–58 [in Russian].
17. Morris, Ch. (1946). Signs, Language and Behaviour. New York : Prentice – Hall Inc., 365 с. [in English].
18. Shannon, C. E., Weaver, W. (1949). The Mathematical Theory of Communication. Urbana : The University of Illinois Press, 125 p. [in English].
19. Skinner, B. F. (1957). Verbal Behavior. New York : Appleton – Century – Crofts, Inc., 478 p. [in English].
20. Wunderlich, D. (1974). Grundlagen der Linguistik. Hamburg : Rowohlt, 431 s. [in German].

Стаття надійшла до редакції 27.09.2018 р.